

The Structure and Function of Raghham and Malfoofeh-Raghham in the Qajar era

Alireza Niknezhad¹ | Akbar Sharifzadeh²

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Research paper

Abstract:

Purpose: This paper introduces two types of historical documents of the Qajarid period, namely "figure" and "composition of number" and explains the value of both for the study of the era.

Method and Research Design: Findings are based on the examination of archival records supported by consulting library source.

Findings and Conclusions: Raghham[decree] was an official document issued in provinces only by the ruling prince to be exercised in his territory. Malfoofeh-Raghham[enfolded decree] was an unofficial Raghham issued by a prince or governor expressing their reproach or making recommendations, suggestions, or sending gifts. Raghams are sources of valuable information about administrative structure as well as politics of Qajarid era.

Keywords: Qajar, Official documents; decrees; enfolded decrees.

Citation: Niknejad, A., Sharifzadeh, A. (2021). The Structure and Function of Raghham and Malfoofeh-Raghham in the Qajar era. *Ganjine-ye Asnad*, 31(3), 120-145 | doi: 10.30484/ganj.2021.2720

1. PhD of History, National Library and Archives of Iran, Tehran,

I. R. Iran
alre.niknejad@gmail.com

2. PhD of History, Islamic Azad University Science And Research Branch, Tehran, I. R. Iran, Iran

(Corresponding Author)

Sharifzadeh1@yahoo.com

Copyright © 2021, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«123»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI): 10.30484/ganj.2021.2720

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol. 31, No. 3, Autumn 2021 | pp: 120 - 145 (26) | Received: 11, Agu. 2019 | Accepted: 25, Apr.2021

Archival research

«رقم» و «ملفوفه رقم» در عصر قاجار

علیرضا نیک‌نژاد^۱ | اکبر شریف‌زاده^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیوی

مقاله پژوهشی

چکیده:

هدف: هدف اصلی پژوهش حاضر، معرفی دو قسم از اسناد تاریخی دوره قاجار، یعنی «رقم» و «ملفوفه رقم» و تبیین اهمیت این دو در پژوهش‌های تاریخی عصر قاجار است.

روش/ رویکرد پژوهش: این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای داده‌های اسناد و متون و منابع کتابخانه‌ای و آرشیوی انجام شده است. این داده‌ها به لحاظ ساختار و کارکرد و محتوا در جهت توصیف و تبیین و تحلیل «رقم» و «ملفوفه رقم» استفاده شده‌اند.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: «رقم» نوعی از اسناد است که در ایالات و صرفاً توسط شاه‌زادگان حکمران و در چارچوب اداری-دیوانی ایالتی صادر می‌شده است. «ملفوفه رقم» نیز نوعی دیگر از رقم است که توسط شاه‌زادگان حکمران صادر می‌شده است و کارکردی خاص در عتاب و خطاب و سفارش‌ها و توصیه‌های گوناگون، و ارسال هدایا داشته و خارج از چارچوب قواعد دفتر و دیوان ایالتی صادر می‌شده و از نظر کارکرد با «رقم» تفاوت داشته است. با این توصیف، رقم و ملفوفه رقم از سرچشمه‌ها و منابع اصلی اسناد در ساختار اداری و سیاسی در نزد حکام بوده‌اند و شامل داده‌هایی مهم درباره اوضاع تاریخی ایالات در عصر قاجارند.

کلیدواژه‌ها: قاجار؛ اسناد دیوانی؛ رقم؛ ملفوفه رقم.

استناد: نیک‌نژاد، علیرضا، شریف‌زاده، اکبر. (۱۴۰۰). «رقم» و «ملفوفه رقم» در عصر قاجار. گنجینه

اسناد، ۳۱(۳)، ۱۲۰-۱۴۵ | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۱.۲۷۲۰

۱. دکتری تاریخ، سازمان اسناد و کتابخانه ملی

ایران، تهران، ایران

alre.niknejad@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه آزاد

اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران،

(نویسنده مسئول)

Sharifzadeh1@yahoo.com

گنجینه اسناد

«۱۲۳»

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۱.۲۷۲۰

نمایه در Google Scholar, Researchgate, SID, ISC و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۱، دفتر ۳، پاییز ۱۴۰۰ | صص: ۱۲۰ - ۱۴۵ (۲۶)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۵/۲۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۵

تحقیقات آرشیوی

۱. مقدمه

دیوان‌سالاری ایران در دوره قاجار با تداوم روش‌های پیشین، شیوه تکوین و راهی جدید را آغاز کرد. بررسی چگونگی تدوین و دلایل نگارش اسناد و حتی شناخت شکل ظاهری اسناد می‌تواند راهگشای تحقیقاتی گسترده در زمینه‌های مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی شود. با وجود صدها عدد رقم‌جات و ملفوفه‌جات ارقام در کشور و اهمیت آن در پژوهش‌های تاریخ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایالات در عصر قاجار، تاکنون مقاله یا کتابی مستقل درباره این نوع از اسناد نوشته نشده است؛ بنابراین ضرورت دارد که بسیاری از اصطلاحات دیوانی دوره قاجار در نگارش رقم که به ظاهر مشخص و شناخته شده هستند، مورد بررسی و پژوهش جدی قرار گیرند و بازتعریفی دقیق از آن‌ها ارائه شود؛ هدف از این پژوهش در ابتدا آن است که اصطلاح رقم و ملفوفه رقم چیست و علت صدور و مخاطبین آنچه افرادی هستند.

الف. بیان موضوع

بسیاری از اصطلاحات دیوانی ایران به‌ویژه اصطلاحات دیوانی دوره قاجار برای عموم و حتی برای خواص و پژوهش‌گران و محققان و فهرست‌نویسان هم ناشناس است و اطلاعاتی از نوع، نام اصطلاحی، تعریف و توصیف و کارکرد و مشخصات ظاهری آن‌ها در دست نیست؛ بنابراین نیازی جدی به معرفی و یا بازتعریف و توصیف واژگان پرکاربرد در دیوان‌سالاری دوره قاجار وجود دارد. «رقم دیوانی» و «ملفوفه رقم» از این دست اصطلاح‌های کمتر شناخته شده‌اند. این که معنای ظاهری و کاربرد و کارکرد و ویژگی‌های این دو نوع سند چه بوده است موضوع پژوهش حاضر است که به آن پرداخته می‌شود.

ب. اهمیت و ضرورت پژوهش

برای بسیاری از محققان و پژوهش‌گران و دانشجویان تاریخ و فهرست‌نویسان اسناد، دو واژه رقم دیوانی و ملفوفه رقم، با وجود آشنا بودن ابهام زیادی دارند. به‌ویژه شکل ظاهری، دلایل صدور و ویژگی‌های «ملفوفه رقم» ناشناخته مانده است؛ بنابراین شناخت «ملفوفه رقم» و تفاوت آن با رقم و نیز معانی و کارکرد آن در دوره قاجار بر اهمیت این پژوهش می‌افزاید.

ج. اهداف پژوهش

اهداف اصلی پژوهش حاضر عبارت‌اند از:

رقم و ملفوفه رقم چیست؟

ساختار و سیمای بیرونی رقم و ملفوفه آن چگونه بوده است؟

این دو سند چرا و به چه علت صادر می‌شده‌اند و کارکرد آن‌ها چیست؟

د. روش پژوهش و گردآوری داده‌ها

روش این پژوهش کتاب‌خانه‌ای است و بر مبنای گردآوری داده‌های متون تاریخی و اسناد موجود در مراکز اسنادی بوده‌است.

ه. پیشینه پژوهش

بررسی مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد که پژوهشی که دقیقاً مبتنی بر تعریف مفهوم رقم و ملفوفه رقم باشد موجود نیست و تنها مقاله «شناخت و بررسی ملفوفه فرمان در دوره قاجار» که در سال ۱۳۹۳، در شماره ۴ فصل‌نامه گنجینه اسناد چاپ شده‌است، با بخشی از پژوهش حاضر قرابت معنایی دارد.

و. یافته‌های پژوهش

تعداد زیادی از اسناد به نام «رقم» و «ملفوفه رقم» با کارکرد و ساختار و ویژگی‌های خاص وجود دارند. ملفوفه رقم خارج از گردش دیوانی، و توسط یکی از محرمان و مقربان و منشیان حضور حکام به رشته تحریر درمی‌آمده‌است و با رقم و فرمان تفاوت دارد.

۲. تعریف لغوی و اصطلاحی رقم

اگر بخواهیم بر اساس تقسیم‌بندی‌های متقدمان رقم را ذیل دسته‌بندی‌های اسنادی عصر صفوی قرار دهیم، رقم از اسناد سلطانیات به‌شمار می‌آید (فائم‌مقامی، ۱۳۵۰، صص ۴۳-۴۴)؛ ولی در عصر قاجار تغییری چشمگیر در جایگاه رقم به وجود آمد و رقم از دسته‌بندی یادشده خارج شد.

رقم واژه‌ای عربی است و در دوره‌های مختلف معانی و کارکردهای گوناگونی داشته‌است. رقم در لغت به معنای نشان، علامت، خط، نوشته، عدد، و نشانه اعداد آمده‌است (معین، ۱۳۹۱، ذیل واژه رقم). رقم در نزد حساب‌گران بر نشانه‌های اعداد از یک تا نه اطلاق شود و شامل صفر هم می‌شود و آن‌ها را ارقام هندی گویند (معلوف، ۱۹۲۷، صص ۲۷۸). رقم گاه به عنوان مترادف عدد و گاه به معنی عدد به کار رفته‌است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه رقم). رقم علاوه بر کارکردهای گوناگون، به معنای تصدیقیه و تأییدیه اسناد نیز بوده‌است (میرزافیعا، ۱۳۸۵، صص ۲۱۲). هم‌چنین ترقیم نیز در لغت به معنای تحریر، کتابت، نگارش، نگاشتن، نوشتن، و تقریر است.

جدا از معانی متعددی که برای کلمه رقم در فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌ها موجود است، رقم در تداول دیوانی کارکردهای متفاوتی داشته است. در دوره صفوی به دستورات و اوامر مکتوب پادشاهان «رقم» اطلاق می‌شده که به سه دسته تقسیم می‌شده است: رقم دفتری، رقم بیاضی، و رقم بالمشافهه (تذکره الملوک، ۱۳۶۸، صص ۶ و ۲۶). چنان‌که نویسنده منشآت سلیمانی اقسامی را همانند رقم خلعت، رقم موجب و ... درباره آن ذکر می‌کند: «و رقم چند قسم است: یکی رقم خلعت که مشرف قیچاچی‌خانه به طریق سیاق می‌نوشته و به مهر مربع که نزد مهرداد است مهر می‌شود و الحال متروک است و رقم بالمشافهه نوشته می‌شود. دیگر رقم تیول است که سند دفتر می‌شده و در دفتر ضبط نموده مسوده داده، پروانچه می‌گذرانیده‌اند، مثل آنکه: «از ابتدای تخاقوی ئیل فلان الکاى [را] به تیولی فلانی شفقت فرمودیم». در این باب پروانچه همیون به مسوده، مستوفیان عظام دیوان اعلی نویسنده و به مهر مسوده مهر می‌شده، و در این وقت متروک است؛ و دیگر رقم موجب که بعد از مهر اعتمادالدوله و مهر اشرف از ثبت دفاتر گذشته، صاحب موجب نگاه می‌دارد؛ مثلاً از ابتداء ایت ئیل، فلان را در سلک قورچیان عظام منظم فرموده، موجب او را به فلان مبلغ قرار دادیم. مستوفیان عظام ثبت دفاتر نموده، سال به سال به طریق سایر قورچیان تنخواه دهند. رقم قورچی را وزیر قورچی، و غلام را وزیر غلام، و سایر جماعت را لشکر نویس، و تفنگچی را وزیر تفنگچی و توپچی را وزیر توپ‌خانه می‌نویسد و به مهر مسوده مهر می‌شود و در این وقت به مهر انگشتر مبارک نیز مهر می‌شود؛ و قسم دیگر آن است که در مجلس بهشت آئین به اطراف نوشته می‌شود به طغرای: «حکم جهان مطاع شد» و به مهر مبارک انگشتر همیون می‌رسد؛ و این قسم در زمان نواب گیتی‌ستان، متعارف شد؛ و از شجره و نشان و پروانچه هریک نمونه [ای] نوشته می‌شود» (جعفریان، ۱۳۸۸، ص ۳۱).

دیوان‌سالاری افشاریان و زندیان برگرده صفویان بنا شده بود و همان تشکیلات و اصطلاحات در دستگاه دیوان‌سالاری آن‌ها هم دایر بود؛ بنابراین همانند دوره صفوی، دستورات و اوامر مکتوب نادرشاه و اعقاب او و کریم‌خان و خاندانش رقم نام داشت (استرآبادی، ۱۳۸۳، صص ۴۴-۵۹؛ نادر میرزا، ۱۳۶۰، صص ۱۵۲ و ۱۵۴)؛ ولی پس از مدتی، در عصر قاجار به یک‌باره کاربرد و کارکرد رقم تغییر کرد. به‌ویژه پس از جلوس و تاج‌گذاری آقامحمدشاه قاجار، استفاده از این لفظ و اصطلاح در کارکرد دیوانی دگرگون شد؛ چنان‌که احکام و دستوراتی که قبل از تاج‌گذاری آقامحمدشاه قاجار به مهر و صحه او می‌رسید، رقم اطلاق می‌شد و پس از جلوس او به تخت سلطنت، دیگر سند سلطانی محسوب نمی‌شد. به همین مناسبت، اهمیت و ارزش آن تنزل پیدا کرد و در ادبیات دیوان‌سالاری واژه فرمان جایگزین رقم شد و رقم در جایگاهی پایین‌تر و کارکردی دیگر به کار برده شد؛ بنابراین، در

۱. قیچاچی‌خانه: خیاط‌خانه قیچاچی
/qeyčāčī/؛ خیاط، دوزنده، درزی.

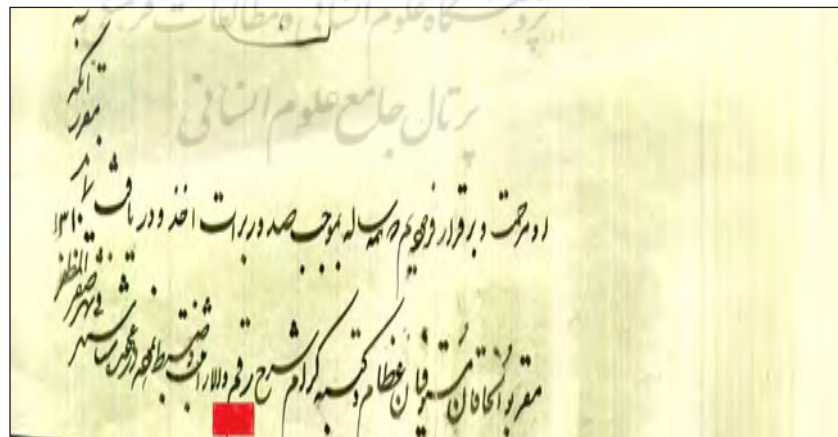

عصر قاجار به دستورات و اوامر مکتوب دیوانی حکام شاهزاده (مستوفی، ۱۳۸۶، ص ۴۵)^۱ ایالات و اژه رقم^۲ اطلاق می شد.

۳. رقم در عصر قاجار

حکمرانی ایالات در اوایل دوره قاجار به خاندان سلطنتی و شاهزادگان اختصاص داشت و هریک از شاهزادگان بنابر مراتب و درجات و نزدیکی شان به پادشاه، به ایالات فرستاده می شدند؛ ولی در اواسط این دوره وزراء و صاحب منصبانی که بنا به دلایلی در مرکز معزول می شدند، در ایالات به حکمرانی منصوب می شدند. در عصر قاجار رقم از جانب حکام (شاهزادگان حکمران) ایالات صادر می شد؛ چنان که قائم مقامی معتقد است که در دوره قاجار «رقم به احکام و دستورات و خطاب‌هایی اطلاق می شده که از جانب ولیعهد و شاهزادگان بزرگ و حکام ایالات صادر می شده است» (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ص ۷۸).

گفتنی است که اوامر سلطانی در دوره قاجار به دو دسته فرمان (دفتری) و ملفوظه فرمان تقسیم می شد. ارقام نیز در ایالات - شاید به تقلید از کار شاهان - دو دسته بوده‌اند: دسته اول ارقامی بود که برای اعطای مناصب و عشریات و نشان‌ها و واگذاری تیول و مواجب و مستمریات و آنچه با امور مالی و دستگاه دیوانی سروکار داشت، صادر می شد و به مهر و طغرای حکام و دیوان سالاران ایالتی می رسید و به آن رقم اطلاق می شد. در دوره قاجار گاهی به جای سند فرمان، فرمان دفتری نیز می گفتند (ساکما، سند شماره ۲۹ کتابخانه ملی، فرمان احمدشاه قاجار)؛ بنابراین این نوع رقم را در عصر قاجار، می توان رقم دیوانی یا رقم دفتری بنامیم. نمونه‌ای از رقم در عصر قاجار:

۱. در عصر قاجار حکمران هر ایالتی دارای القابی چون والی، صاحب اختیار، فرمان فرما و حکمران بوده است (مستوفی، ۱۳۸۶، ص ۴۵).
۲. به واحد شمارش رقم، طغراء می گفتند.

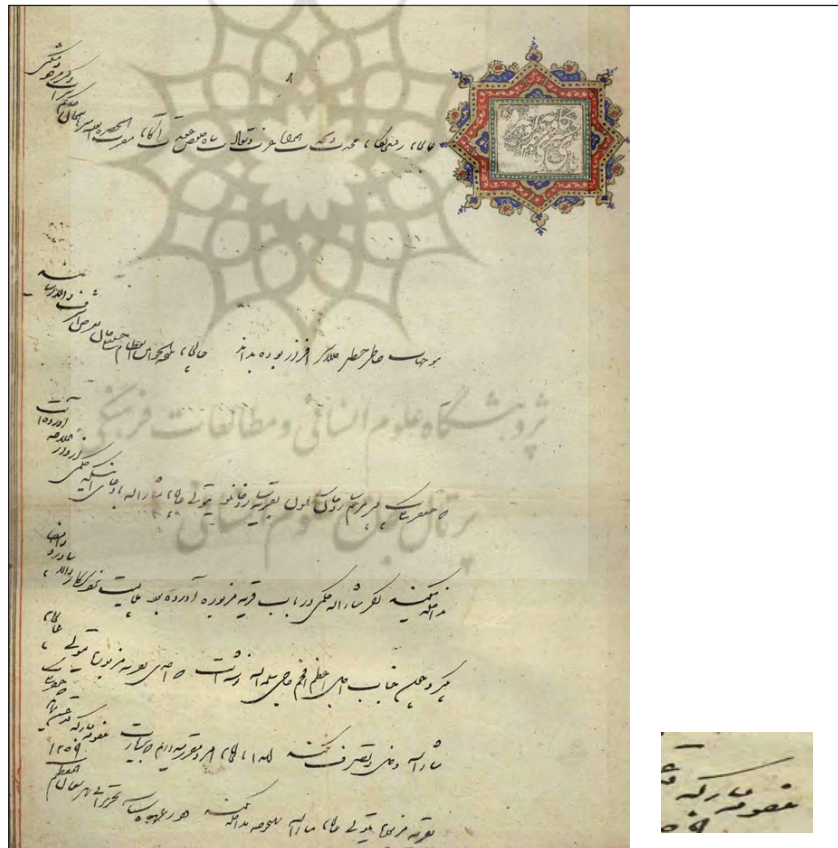
شکل ۲

(سا.کا.ما.۱۱۷۱۸-۲۹۶)

دسته دوم، ارقامی بودند که به نام شخص یا گروهی خاص صادر می شدند و ممکن بود در پاسخ به عرایض اشخاص یا متضمن توصیه، سفارش، عتاب و خطاب باشند؛ به این نوع رقم، ملفوفه رقم می گفتند.

کلمه ملفوفه در لغت به معنای «در نور دیده شده و پیچیده و فراهم آورده و تافته و لوله شده است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴، ص ۲۱۴۷۶). ملفوفه مأخوذ از تازی است به معنای ملفوف و پیچیده شده و لفاف شده و لفاف کرده و احاطه شده، در جوف گذاشته، مجموع و لفاف (نقیسی، ۱۳۴۳، ج ۵، ص ۳۴۹۹).

به ملفوفه رقم «دستخط» نیز اطلاق می شد (ساکما، سند شماره ۱۵۴، کتابخانه ملی ایران). گاهی نیز در متن به جای ملفوفه رقم، «خطاب مستطاب» استفاده می کردند (صادقی، ۱۳۹۴، ص ۲۳۵). در دوره صفوی به این نوع سند، رقم بیاضی می گفتند که به امر شاه نوشته می شد، ولی در دفتر ثبت نمی شد (میرزا اسمعیل، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۷۱). نمونه ای از ملفوفه رقم:

شکل ۳

ملفوفه رقم (متما، ۵۸۱۹)

یکی دیگر از کارکردهای ملفوفه رقم، همانند ملفوفه فرمان جنبه‌بخشنامه‌ای آن بوده‌است (نادرمیرزا، ۱۳۶۰، ص ۲۱۰) که به صورت خطاب عمومی در خطاب به حکام و کدخدایان و صاحبان و اربابان مناصب صادر می‌شد. عبدالله مستوفی درباره ملفوفه فرمان می‌نویسد:

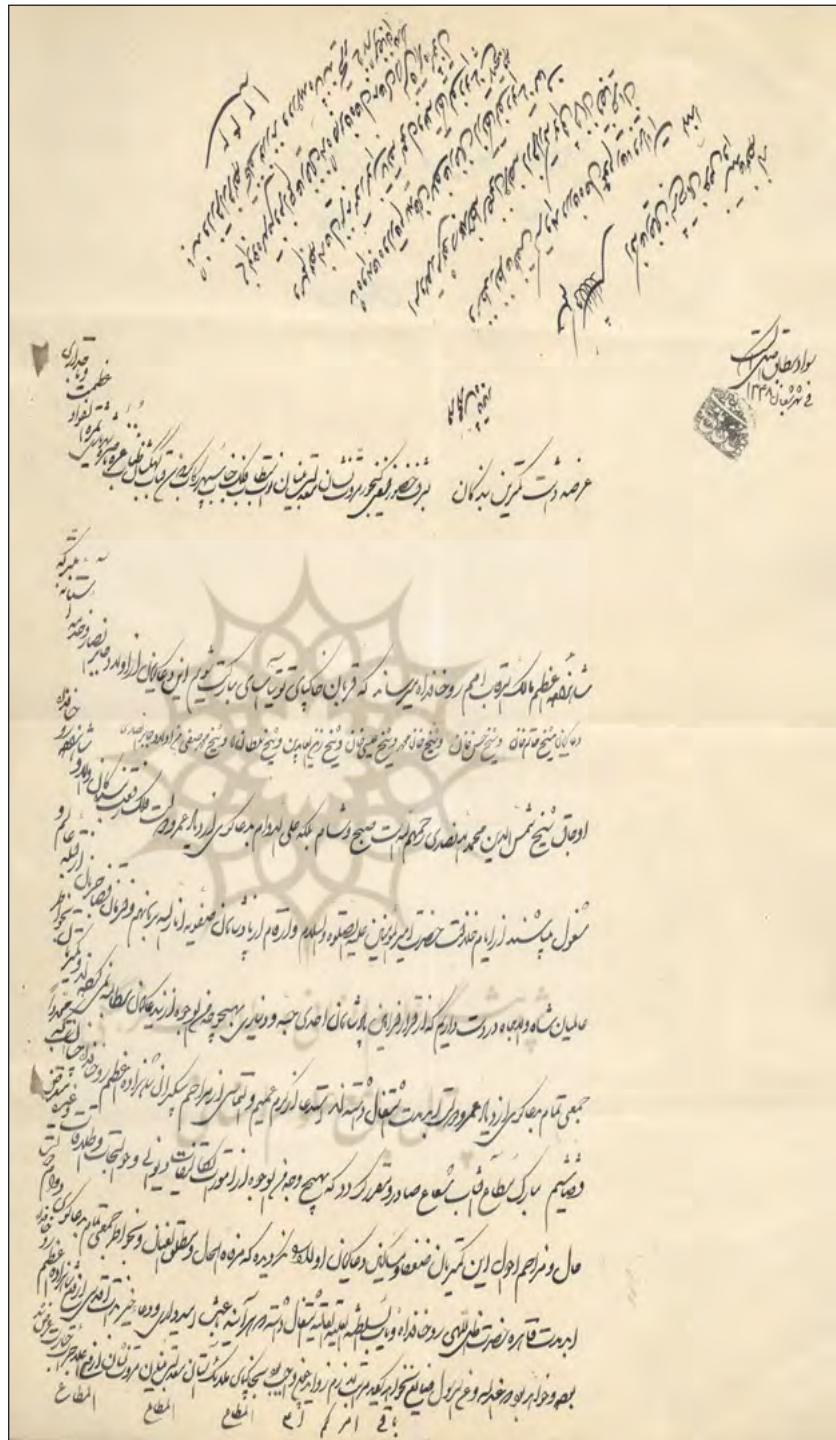
«...شاه اوامر کتبی و رسمی دیگری هم داشت که مثلاً در امری خاص از قبیل تحقیق و تفتیش و رسیدگی به کار معینی باید صادر شود یا دستوری به طور فوق‌العاده به کسی اعلام شود. البته این فرمان مخاطب داشت و مجری آن هم همان مخاطب فرمان بود و بس. این فرمان باید سربسته به مخاطب برسد و به همین جهت آن را ملفوفه فرمان موسوم کرده بودند. ملفوفه فرمان‌ها روی کاغذی کوچک‌تر و با عباراتی معمولی‌تر نوشته می‌شد و به صحه شاه و مهر صدراعظم می‌رسید و برای مخاطب می‌رفت که او فحوای آن را به اجرا برساند. ممکن بود این دستور متحدالمال^۱ یا بخشنامه باشد که باید به تمام حکام ابلاغ شود؛ در این صورت نسخه‌هایی متعدد از روی یک اصل می‌نوشتند و هریک را با عنوان مخصوص برای هر حاکمی یا فرمان‌فرمایی می‌فرستادند» (مستوفی، ۱۳۸۶، ص ۱۷۰).

رقم چنان‌که در تصویر زیر مشاهده می‌شود، گاه در پاسخ به عرایض افراد صادر می‌شد (متما، سند شماره ۸۹):

۱. متحدالمال /mottahedolma'al/ (اسم)
[عربی] [منسوخ] بخش‌نامه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

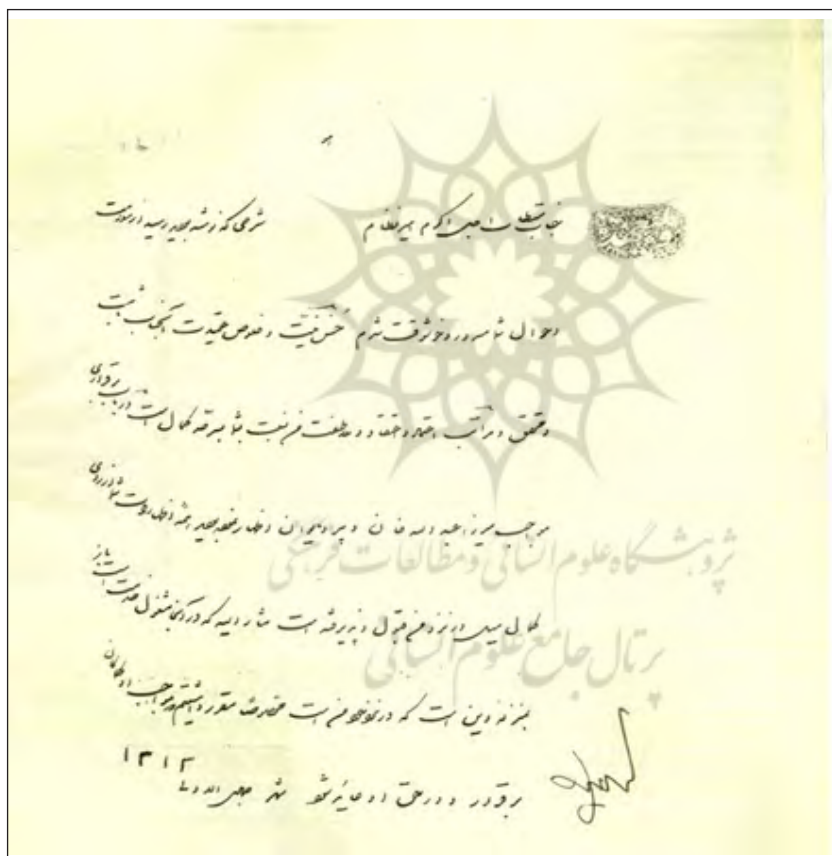
شکل ۴

(ساکمه، ۱۴۹۱-۲۴۰)

از نوع سوم رقم مصطلح در عصر صفوی یعنی رقم بالمشافهه، نمونه‌ای در اسناد و منابع عصر قاجار ضبط و مشاهده نشده است.

شایان ذکر است که سندی از مظفرالدین میرزای ولیعهد و صاحب اختیار وقت آذربایجان موجود است که با فرمان‌ها و ارقام این دوره متفاوت است. مهر این سند با سجع «ولیعهد» است و با مهر شبر ارقام مانند «منشور حکمرانی بگرفت زیب و آیین از خاتم ولیعهد سلطان مظفرالدین» (متما، سند شماره ۵۹۲۴) و دیگر سجع مهرهای او فرق دارد. چنین به نظر می‌رسد که این ملفوفه سند خطابی در تاریخ ۱۳۲۳ق و در خطاب به اسعدالدوله حکمران گیلان و خارج از حوزه حکمرانی مظفرالدین میرزا در آذربایجان صادر شده است. منهای مهر، بقیه مصادیق این نوع خطابی در قالب و شیوه رقم تنظیم شده است (متما، سند شماره ۸۹).

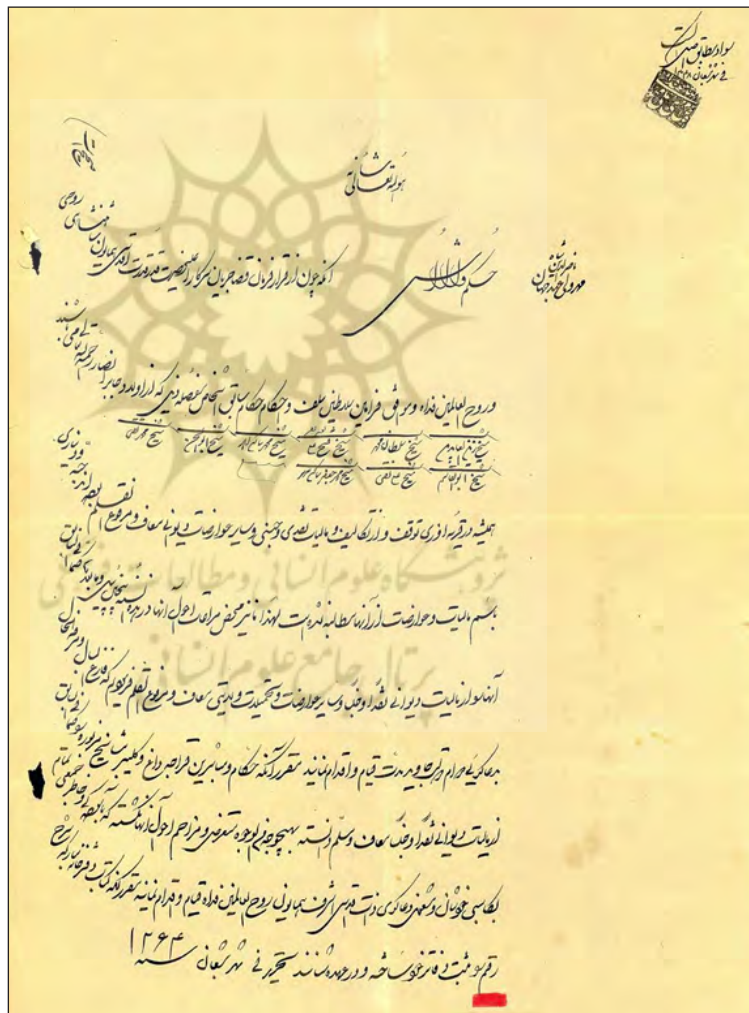
شکل ۵

(ساکنه ۲۶۱-۲۹۶)

لازم به ذکر است که پس از شکل‌گیری و تأسیس حکومت مشروطه در ایران اصطلاح و کاربرد رقم در دستگاه دیوانی و ادبیات دیوان‌سالاری حذف شد.

۴. سواد رقم

از نظر لغوی به نسخه دوم (رونوشت)، سواد گفته می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۹، ص ۱۳۸۱۸) و از نظر اصطلاحی به نسخه مثنای رقم سواد رقم می‌گفته‌اند و موشح به مهر و طغراء و توشیح حکمران نبوده‌است؛ و مثنی طبق گفته صاحب نفیسی‌الفنون عبارت است از مکتوب دوم که بر امضای برات یا تعلیقه و ذکر نویسنده و وقتی که عامل یا محصل دعوی کند که برات یا تعلیق ضایع شد و در آنجا ذکر کند که پیش‌ازین در حوالت فلانی چندین دینار حوالت کرده، براتی نوشته بودم و در تاریخ فلان نمودند آن وجوه نرسیده و برات ضایع شده، باید که آن وجوه [را] اگر نرسانیده باشند، برسانند و حکم آن برات و این مکتوب مثنی [را] یکی دانند و... (آملی، ۱۳۸۹، ج ۱، چ ۳، ص ۳۱۲).

شکل ۶

تصویر سواد رقم (ساکما شماره ۱۴۹۹۱-
۲۴۰)

۵. ساختار رقم و ملفوفه رقم

رقم‌جات (دفتری) و ملفوفه‌جات ساختاری ثابت داشتند؛ بدین معنی که ساختار و ترتیب و مطلع و شرح اشتیاق و مؤخره و سیمای بیرونی آن‌ها تقریباً یکنواخت و ثابت بود. این دو نوع سند از لحاظ سیما و ساختار تفاوت چندانی نداشته‌اند؛ بلکه تفاوت این دو بیشتر از جنبه متن و محتوا بوده است. تنها تفاوت ظاهری رقم با ملفوفه رقم چنان‌که در سطور زیر خواهد آمد، در آن است که در ملفوفه رقم طغرا کشیده نمی‌شد. ارقام به سه بخش متن، اضافات و حواشی، و ظهریه تقسیم می‌شوند.

۱.۵. ساختار درونی یا متن

متن رقم‌جات شامل سه بخش مطلع و شرح اشتیاق و مؤخره است. مطلع رقم دفتری بعد از لقب و نام وصول‌کننده آن، با الفاظی چون «آنکه»، «آنکه چون»، «که» و ... شروع می‌شد: «آنکه چون...» (ساکما، سند شماره ۱۱۵۱۸، بخش خطی). مقدمه یا رکن مطلع ملفوفه رقم بعد از القاب و نام گیرنده آن، با فعل «بداند» شروع می‌شد: «مقرب الخاقان محمدصادق خان ایلخانی حاکم مشکین شهر مفتخر و مباهی بوده بدانند» (صادقی، ۱۳۹۴، ص ۳۷۹)؛ «رعایای دستجرد ... از صدور حکم مطاع مستحضر بوده بدانند — چون ...» (ساکما، ۲۱۱).

شرح اشتیاق: در این قسمت رکن کلام یا موضوع اصلی رقم (دفتری) یا ملفوفه رقم می‌آمد. رقم دفتری برای انتصاب، اعطای لقب و نشان و پرداخت موجب و ... و به عبارتی برای آنچه که هزینه مالی برای دیوان در برداشت، صادر می‌شد و تولید ملفوفه رقم شامل عتاب و خطاب و نصایح، بخشنامه، رفع دعاوی ملکی، در تعقیب و پاسخ به عرایض و اطلاع‌رسانی عمومی و ... بوده است.

مؤخره رقم: «مقرر آنکه عالی‌جاهان مجدت‌همراهان مستوفیان عظام شرح رقم والاراثبت نموده از شائبه تبدیل مصون دارند و در عهده شناسند، سنه ۱۲۸۱ق» (ساکما، ۱۱۵۱۸، بخش خطی) و در انتهای سند تاریخ صدور رقم را ذکر می‌کردند. مؤخره ملفوفه رقم را معمولاً این‌گونه می‌نوشتند: «به هر قسم عالی‌جناب مشارالیه دستورالعمل می‌دهد» (ساکما، ۲۱۱).

ناگفته نماند که ادبیات این دو نوع نیز متفاوت بوده‌است؛ چنان‌که ادبیات رقم را معمولاً آراسته به زیور کلام و صناعات ادبی می‌نگاشتند، ولی ادبیات ملفوفه رقم را براساس دستور مشافهه و تقریر امر حکمران می‌نوشتند.

۱. رقم انتصاب مظفرالدین میرزا به منصب غلام‌پیش خدمت خوبی آقا محمد حسن خان به جای برادرش محمد زمان خان (اسناد بخش خطی، ۱۱۵۱۸).

۲.۵. سیمای ظاهری

سیمای ظاهری (اضافات و حواشی) مرکب است از تحمیدیه، مهر، طغراء، توشیح، و هامش.

تحمیدیه: تحمیدیه ارقام معمولاً کلمه «هو»، «بسمه تعالی» و ... بوده است.

مهر: هریک از حکام مهری چهارگوش داشتند که جای آن در سمت راست و در محاذات طغراء و سطر اول متن سند بود. گفتنی است که به استناد ارقام بازمانده، مهر بعضی از ارقام در قسمت پایین است و بعضی از ارقام بدون مهرند.

طغراء: طغراء در لغت به معنی خطی است که به صورت قوسی یا به شکل کمان باشد (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۰، ص ۱۵۶۴). بر ارقام این دوره طغرای «حکم والا شد» می کشیدند و محل آن در سطر اول سند و مابین مهر و مطلع متن سند است. لازم به ذکر است که فقط بر ارقام دفتری طغراء کشیده می شد و یکی از تفاوت های ارقام دفتری با ملفوفه رقم آن است که ملفوفه رقم فاقد طغراء است. مشخص نیست که چرا و به چه دلیلی بر ملفوفه رقم طغراء کشیده نمی شده است.

توشیح: امضاء و صحه حکمران بر سند صادره را توشیح می گویند. محل توشیح در ذیل سمت راست یا در سمت چپ سطر اول رقم بود. سندی از ولیعهد موجود است که توشیح آن در ذیل سند است (ساکما، ۲۹۶۷۳۶۴۱). اوایل دوره قاجار ارقام صادره بدون توشیح بوده است (ساکما، ۲۹۶۷۱۸۷۶۹).

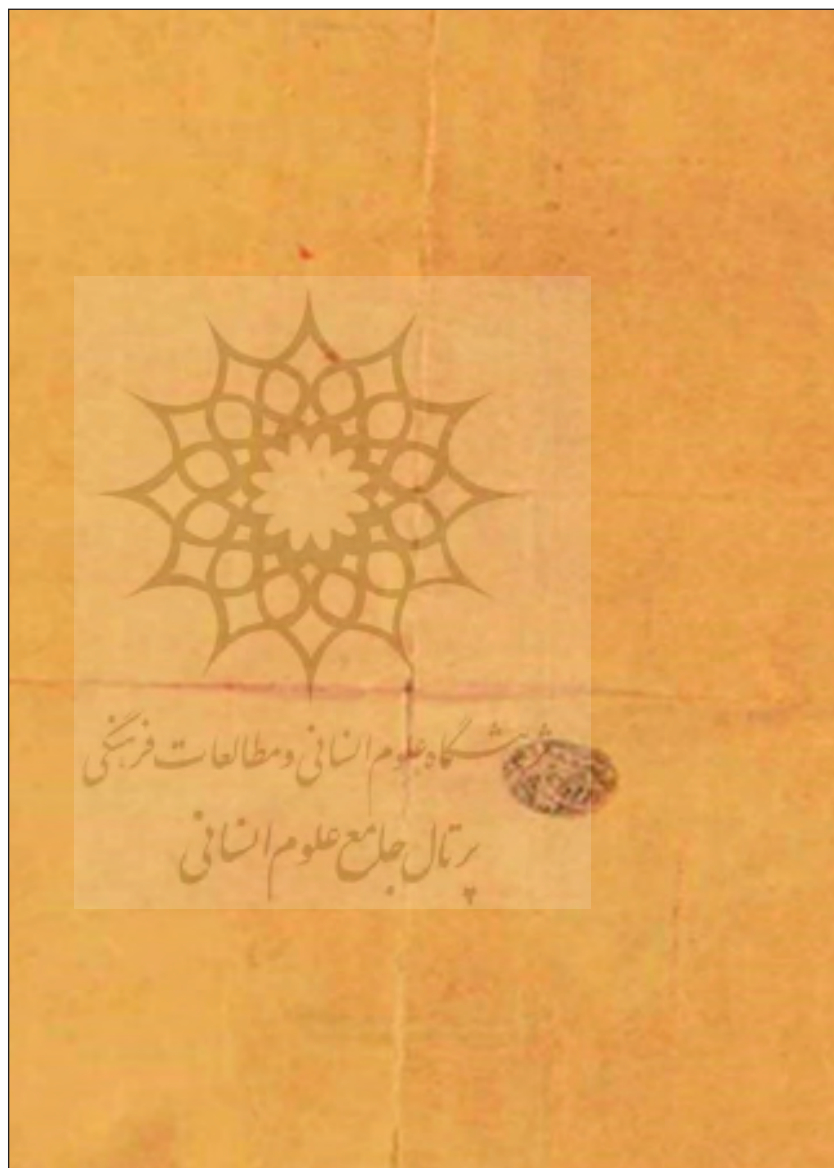
هامش: هامش در لغت به معنی حاشیه است (نفیسی، ۱۳۴۳، ج ۵، ص ۳۹۰۵). در اسناد به ویژه فرمان و رقم نوشته ای را که در سمت راست و به صورت طولی نوشته می شود هامش می گویند.

شکل ۷

استعمال کلمه حکم به جای ملفوفه رقم
(ساکه، ۲۱۱)

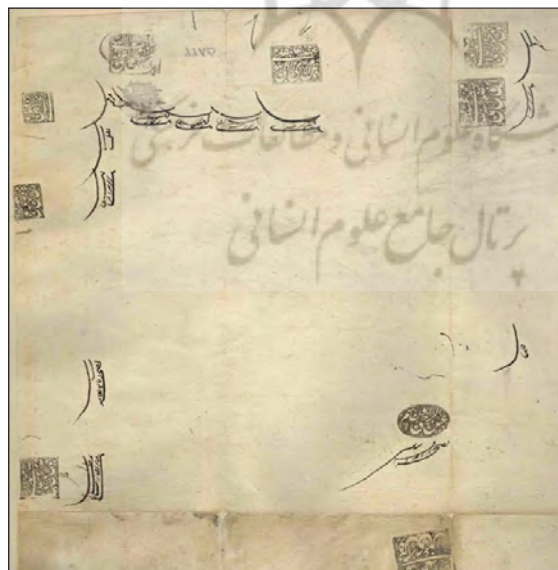
شکل ۸

ظهریه حکم (ملفوفه رقم) ظل السلطان
(ساکمه، ۲۱۱)

۳.۵. ساختار ظهریه

نادر میرزا درباره مهر و طغرای مستوفیان و صاحب‌منصبانی که ظهریه یکی از رقم‌های عباس میرزا را مهر و ثبت کرده‌اند چنین می‌گوید: «... پشت رقم را هم که مستوفیان مهر و ثبت نموده‌اند از این قرار است: اول مهر مرحوم حاج میرزا موسی خان وزیر، برادر میرزا ابوالقاسم قایم‌مقام علیه‌الرحمه است و مهر آن مرحوم، مربع بزرگ و سجع آن «افوض امری الی الله عبده موسی الحسینی» و ثبت و ملاحظه شد [است]. دوم مهر مرحوم میرزا حسن مستوفی الممالک با سجع «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده محمد حسن» و ثبت او به رقم رسید [است]. سیم مهر مرحوم میرزا تقی قوام‌الدوله پدر مرحوم میرزا محمد قوام‌الدوله و جد آقامیرزا ابراهیم مستوفی و محاسب آذربایجان است با سجع «افوض امری الی الله عبده الراجی محمد تقی» و مهر مربع و ثبت او ثبت سرکار استیفا شد [است]. چهارم مهر مرحوم حاج میرزا شفیع مستوفی تبریزی پسر مرحوم میرزا ربیع است و دایی مرحوم میرزا رضای کلانتر با مهر مربع و سجع «المتوکل علی الله عبده محمد شفیع» و ثبت او قلمی شد [است]؛ و پنجم مهر مرحوم میرزا اسماعیل تفرشی پدر مرحوم میرزا ابوالقاسم معین‌الملک است با مهر مربعی کوچک و سجع «اسمعیل الحسینی» و ثبت او به قلم رسید [است]» (نادر میرزا، ۱۳۶۰، ص ۲۷۳).

از آنجاکه ملفوفه رقم خارج از ضوابط و قواعد دیوانی و خارج از نظارت دیوان استیفاء و انشای ایالتی صادر می‌شد، به مهر و ثبت و ضبط مستوفیان و منشیان ایالتی نمی‌رسید و معمولاً فقط به مهر یکی از مقرّبین حکمران می‌رسید.

شکل ۹

تصویر ظهریه رقم (دفتری) (متما، ۵۸۲۲)

۴.۵. ثبت و ضبط ارقام

درباره تهیه، تنظیم و ثبت و ضبط ارقام اطلاعی در دست نداریم و تاکنون تنها کتابچه‌ای با عنوان کتابچه ثبت احکامات (ولایتی) عمادالسلطنه^۱ مشاهده شده است و هم‌چنین براساس اطلاعاتی جسته و گریخته از مندرجات ظهیره ارقام می‌توان تا حدودی به سیر صدور آن پی برد.^۲ بنابراین ثبت و ضبط و چگونگی تهیه و تنظیم و نحوه صدور ارقام هم‌چنان در پرده ابهام است. با وجود این، رقم دفتری مراحل مختلفی را طی می‌کرد تا به صحنه و امضای حکمران و مرحله صدور می‌رسید. شیوه نگارش ارقام دفتری بدین صورت بود که به دستور حکمران پیرو مسائل مستحدثه یا براساس دستوری که از مرکز می‌رسید رقم صادر می‌شد. ثبت و ضبط رقم برعهده دیوان ایالتی بوده است و نویسندگان مقاله حاضر درصددند تا در مقاله‌ای دیگر ثبت و ضبط آن را به رشته تحریر درآورند.

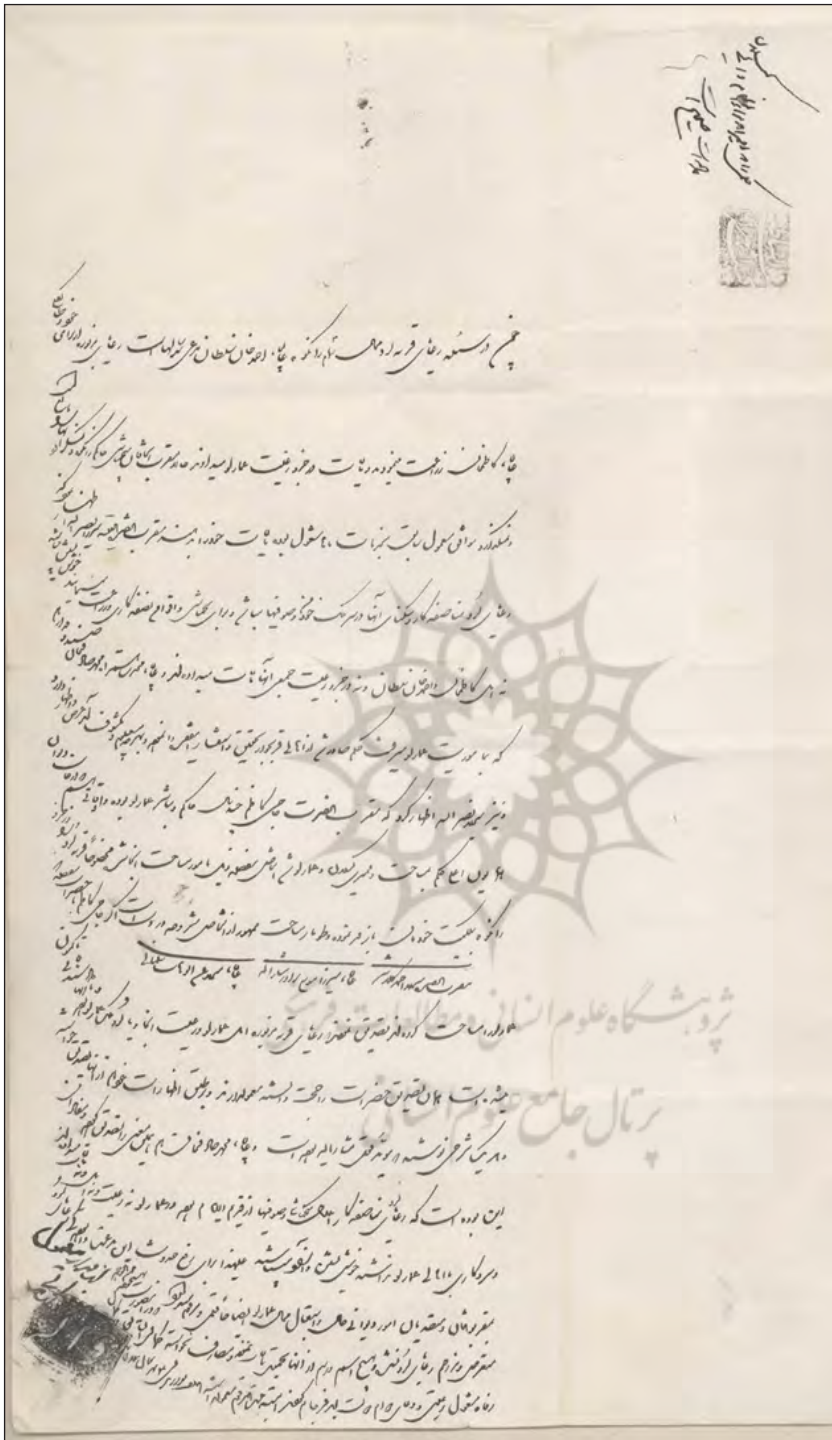
نمونه‌ای از افراد دخیل در ثبت فرمان و رقم:

شکل ۱۰

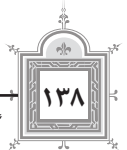
(ساکما، ۴۵۱-۲۹۵)

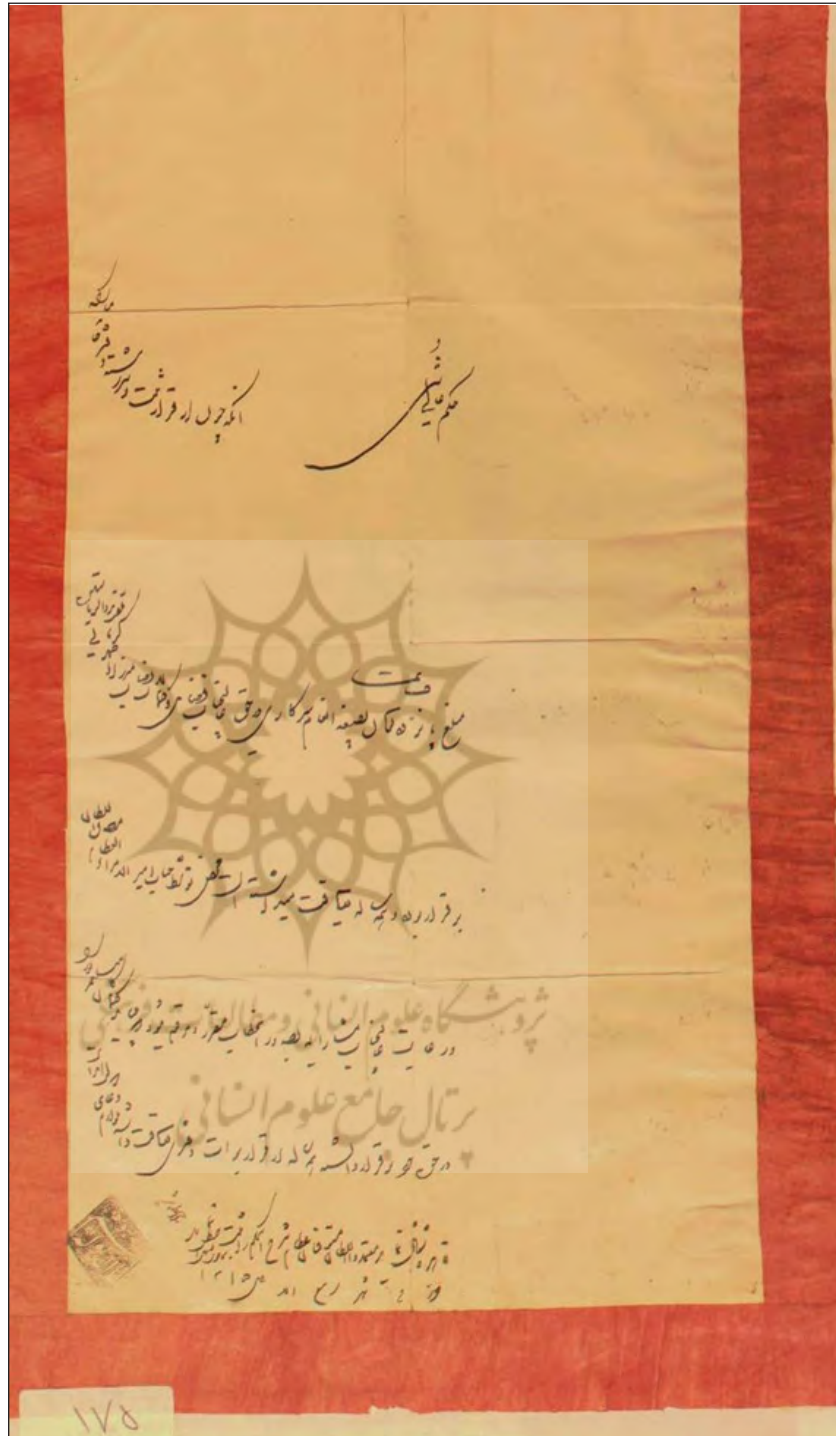
۱. بنگریده: سالور، حسین قلی میرزا. (۱۲۸۹). دفتر ثبت احکامات حضرت والا شاهزاده عمادالسلطنه در حکومت شقاقی و بلوکات ثلاث. (بهمن بیانی و سعادت پیرا، کوشش گران). تهران: نشر تاریخ ایران.
۲. البته این نکته به معنای آن نیست که دفتر ثبت و ضبطی وجود ندارد. باتوجه به ناقص بودن بسیاری از فهارس، برای شناخت و بررسی این دفاتر و کتابچه‌ها به زمان و کوششی بیشتر نیاز است.

شکل ۱۱

حکم عبدالله خان والی گیلان (ساجکا)
۱۹۳۶-۲۹۶

شکل ۱۲

رقم یا طغرای «حکم عالی شده» (ساکما)،
(۱۷۵)

شکل ۱۳

شکل ۱۴

رقم بدون مهر

۶. نتیجه‌گیری

رقم‌جات برجای‌مانده از عصر قاجار از مهم‌ترین منابع تاریخی هستند و نقشی بسزا در پژوهش‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عصر قاجار دارند. افزون بر آن، این اسناد متضمن اطلاعاتی ذی‌قیمت درباره ساختار دیوانی ایالات در عصر قاجار هستند. صدور رقم‌جات دفتری و ملفوفه‌جات ارقام حاصل فعل‌وانفعالات دیوانی و امور مستحدثه‌ای است که در هر ایالت وجود داشته‌است.

ارقام شامل دو دسته رقم (دفتری یا دیوانی) و ملفوفه رقم است که هر دو ساختاری یکنواخت در رُویه دارند؛ ولی هر یک ظهیریه و کارکردی علی‌حدّه داشته‌اند که باعث تمایز این دو می‌شود. رقم (دفتری) را منشیان و مستوفیان یا پیشکار (وزیر) ایالات می‌نوشتند؛ ولی ملفوفه رقم را خارج از گردش دیوانی، یکی از محرمان و مقربان و منشیان حضور حکمران به رشته تحریر درمی‌آوردند.

در پایان پیشنهاد می‌شود که فهرست‌نویسان مراکز اسنادی این دو نوع سند را جداگانه فهرست کنند.

منبع

اسناد

آرشیو مجموعه اسناد بخش خطی و معاونت اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما):
۱۷۵؛ ۱۷۹؛ ۲۱۰؛ ۲۱۱؛ ۱۴۹۹۱-۲۴۰؛ ۴۵۱-۲۹۵؛ ۳۶۱-۲۹۶؛ ۱۱۷۱۸-۲۹۶؛ ۱۸۶۷۹-۲۹۶؛ ۱۹۳۴۶۰-۲۹۶.
آرشیو مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران (متما): ۵۸۱۹؛ ۵۸۲۲.

کتاب

آملی، شمس‌الدین محمدبن محمود. (۱۳۸۹). *تفایس الفنون فی عرایس العیون*. (۳جلدی). تهران: اسلامیّه.
استرآبادی، میرزاهدی‌خان. (۱۳۸۳). *گزیده‌ای از منشآت...* (نصرالله بیات، کوشش‌گر). تهران: وزارت امور خارجه.
جعفریان، رسول. (۱۳۸۸). *منشآت سلیمانی*. تألیف دبیران دبیرخانه‌شاه‌سلیمان صفوی. تهران: کتاب‌خانه، موزه و مرکز اسناد کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی.
دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
سالور، حسین‌قلی‌میرزا. (۱۳۸۹). *دفتر ثبت احکامات حضرت‌والاشاه‌زاده عمادالسلطنه در حکومت شتاقی و بلوکات ثلاث*. (بهمن بیانی و سعادت پیرا، کوشش‌گران). تهران: نشر تاریخ ایران.

صادقی، عباس قلی؛ صادقی، بهروز. (۱۳۹۴). *مکاتبات داخلی و خارجی عهد مظفرالدین میرزا ولیعهد*. تهران: نشر تاریخ ایران.

قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۵۰). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*. (ج ۲). تهران: انجمن آثار ملی.

مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۶). *شرح زندگانی من*. (۳ جلدی). تهران: هرمس.

معلوف الیسوعی، لوئیس. (۱۹۲۷). *المنجد*. بیروت: کاتولیکیه.

معین، محمد. (۱۳۹۱). *فرهنگ فارسی*. (ج ۲۷). تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

میرزا رفیعا، محمدرفیع بن حسن. (۱۳۸۵). *دستورالملوک*. (محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، مصحح؛ علی کردآبادی، مترجم). تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.

میرزا سمیعا، محمدسمیع. (۱۳۷۸). *تذکره الملوک*. (ج ۲). (سید محمد دبیر سیاقی، کوشش گر؛ مینورسکی، تعلیقه نویسنده). تهران: امیرکبیر.

نادر میرزا. (۱۳۶۰). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز*. تهران: اقبال.

نفیسی، علی اکبر. (۱۳۴۳). *فرهنگ نفیسی*. (ج ۵). تهران: خیام.

مقاله

نیک‌نژاد، علی‌رضا؛ نورایی، مرتضی؛ دهقان‌نژاد، مرتضی. (۱۳۹۳). «شناخت و بررسی ملفوفه فرمان در دوره قاجار». فصل‌نامه گنجینه اسناد، سال بیست و چهارم، شماره ۴، پیاپی ۹۶، صص ۶۶-۸۳.

English translation of references

Documents

Ārshiv-e Majmu'è-ye Asnād-e Baxš-e Xatti va Mo'āvenat-e Asnād-e Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (The National Library and Archives of Iran), document numbers:
175; 179; 210; 211; 240 – 14991; 295 – 451; 296 – 3641; 296 – 11718; 296 – 18679; 296 – 193460. [Persian]

Ārshiv-e Mo'āsese-ye Motāl'eāt-e Tārix-e Mo'āser-e Irān (Motmā) (Institute for Iranian Contemporary Historical Studies) (IICHHS): 5819; 5822. [Persian]

Books

Amoli, Shams Al-Din Mohammad Ibn Mahmoud. (1389/2010). *“Nafāyes-ol-fonun fi arāyes-el-‘oyun”* (Traditional medicine: From early works to 20th century) (3 vols.). Tehran: Eslāmiyeh. [Persian]

- Astarabadi, Mirza Mahdi Khan. (1383/2004). *“Gozide-ee as monša’āt...”* (A selection of essays...). Edited by Nasrollah Bayat. Tehran: Vezārat-e Omur-e Xārejeh (Ministry of Foreign Affairs). [Persian]
- Dekhoda, Ali- Akbar. (1377/1999). *“Loqat-nāme-ye Deh-xodā”* (Dekhoda Dictionary). Tehran: Mo’assese-ye Čāp va Enteshārāt-e Dānešgāh-e Tehrān (University of Tehran Press) (UTP). [Persian]
- Ghaem Maghami, Jahangir. (1394/2015). *“Moqaddame-ee bar šenāxt-e asnād-etārixi”* (Recognition of historical documents) (2nd ed.). Tehran: Anjoman-e Āsār-e Melli (Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries). [Persian]
- Jafarian, Rasoul. (1388/2009). *“Monša’āt-e Soleymāni”* (Soleimani compositions). Compiled by the office of the secretariat of Shah Soleyman Safavi’s court. Tehran: Ketābxāneh, Muzeh, va Markaz-e Asnād-e Ketābxāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Library, Museum and Document Center of parliament). [Persian]
- Ma’luf Al-Yasu’ee, Luis. (1927). *“Al-Monjed”* (Al-Monjed Arabic Dictionary). Beirut: Kātholikia. [Persian]
- Mirza Rafi’a, Mohammad Rafi’ Ibn Hasan. (1385/2006). *“Dastur-ol-Muluk”* (Dastur al-Muluk). Edited by Mohammad Esmāeel Marchinkovski. Translated by Ali Kordabadi. Tehran: Markaz-e Asnād va Tāriḫ-e Diplomāsi (Document center and diplomatic history). [Persian]
- Moeen, Mohammad. (1391/2012). *“Farhang-e Fārsi”* (Moin Encyclopedic Dictionary) (27th ed.). Tehran: Mo’assese-ye Enteshārāt-e Amir Kabir. [Persian]
- Mostowfi, Abdullah. (1386/2007). *“Šarh-e zendegāni-ye man”* (The story of my life) (3 vols.). Tehran: Hermes. [Persian]
- Nader Mirza. (1360). *“Tāriḫ va joqrāfi-ye Dār-os-Saltane-ye Tabriz”* (History and geography of the royal palace of Tabriz). Tehran: Eqbāl. [Persian]
- Nafisi, Ali Akbar. (1343/1964). *“Farhang-e Nafisi”* (Nafisi Persian language dictionary) (vol. 5). Tehran: Xayyām. [Persian]
- Sadeghi, Abbas Gholi; & Sadeghi, Behrouz. (1394/2015). *“Mokātebāt-e dāxeli va xāreji-ye ahd-e Mozaffar-ed-Din Mirzā Vali’ahd”* (Internal and external correspondences of Muzaffar al-Din Mirza, Crown Prince). Tehran: Našr-e Tāriḫ-e

Irān. [Persian]

Salour, Hossein Gholi Mirza. (1389/2010). *“Dafter-e sabbt-e ahkāmāt-e Hazrat-e Vālā Šāhzādeh ‘Emād-os-Saltaneh dar hokumat-e šaqāqi va bolukāt-e salās”* (Office for the registration of the decrees of His Highness Prince Emad al-Saltanah in the Shaqaqi government and the three blocs). Edited by Bahman Bayani & Saeed Pira. Tehran: Našr-e Tārix-e Irān. [Persian]

Articles

Niknejad, Alireza; Nourae, Morteza; & Dehghannejad, Morteza. (1393/2014). “Šenāxt va barresi-ye malfufe-ye farmān dar dowre-ye Qājār” (Malfoofeh-Farman in the Ghajarid era). *Fasl-nāme-ye Ganjine-ye Asnād*, 24(4), series no. 96, pp. 66-83. [Persian]

